

УДК 165

ФІЛОСОФІЯ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Ігор Захара

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: zaharai@ukr.net

Розглянуто роль і значення гуманітарних знань у розвитку суспільної свідомості. З часів античності і в пізніші історико-культурні епохи гуманітарну освіту цінували дуже високо. Нехтування гуманітарних наук, зменшення престижу фахівців-гуманітаріїв зумовлює небезпеку зниження рівня ерудиції та людської культури не тільки широкого загалу, а й політиків, державних діячів. Філософія гуманітарної освіти сприяє утвердженню в суспільстві добра, істини і краси.

Ключові слова: філософія гуманітарної освіти, гуманітарні науки, фахівці-гуманітарії, суспільна свідомість.

Філософія постмодерну спричинила деформацію академічного стилю мислення, розмитість окремих термінів, понять і категорій, змішування або накладання різних типів світогляду. Навіть у поважних наукових працях і підручниках іноді вживають такі нові словосполучення, як філософія міфу, філософія релігії, філософія культури, філософія освіти, філософія регіону, філософія міста, філософія села, філософія вулиці тощо. У такий спосіб філософія втрачає свій колишній сенс як форма суспільної свідомості, що відображає найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення й віддзеркалює найглибші підвалини людського буття, пізнання і вартостей, спрямованих на усвідомлення сенсу життя людини.

Можливо, у цій втраті колишнього сенсу філософії є якась рація, оскільки вона (філософія) повертається до свого первісного значення – **любви до мудрості**. Адже філософія міфу, наприклад, нагадує нам про мудрість наших далеких предків, які на ранніх етапах розвитку своєї свідомості зуміли закласти міцну основу філософського освоєння світу. Відомо, що аж до Аристотеля філософія розвивалася в рамках міфологічної свідомості. Мудрість міфу доклалася до виникнення філософії як теорії. Філософія релігії, безперечно, фіксує мудрість релігії. Зрештою, релігія посідає значне місце в історії філософії. Немає жодного філософа, який би так чи інакше не обговорював релігію як зв'язок трансцендентного з іманентним і не акцентував би на її позитивній ролі в розвитку та плеканні духовності. Отже, теж ідеться про мудрість – релігії. Щодо філософії освіти, то головне її завдання – розвивати людину, навчати її, говорити про істину, добро і красу, одне слово, наголошувати на мудрості освіти. Філософію гуманітарної освіти як особливий вид мудрості треба розглянути окремо. Саме про неї – наші розмисли.

У контексті проблеми філософії гуманітарної освіти зацентруємо саме на мудрості гуманітарного знання, на значній потребі розвитку гуманітарної освіти, яка в теперішньому техногенному суспільстві й далі занепадає, має опінію не-престижної. Нерідко таку освіту здобуває не найталановитіша молодь, яка, зазвичай, потім не працює за спеціальністю. Випускники гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів нечасто можуть знайти роботу з гідною заробітною платою, а брак учителів-гуманітаріїв у загальноосвітніх школах на периферії і навіть у великих містах пов'язаний, принаймні в Україні, з відсутністю матеріального та духовного стимулу, що його мали колишні студенти у великих містах.

Щодо освіти загалом, то вона сьогодні зорієнтована не стільки на культу-роцентризм (зважмо, що основою культури, передовсім культури духовної, є гуманітарне знання, яке дає гуманітарна освіта), скільки на виробничоцентризм, точніше, промисловоцентризм. А якщо мовою філософів, то сучасна освіта дедалі частіше набуває рис прагматизму та його різновиду – інструменталізму.

Особливе значення гуманітарна освіта має в добу глобалізації, вважає український дослідник проблем гуманітарних наук Євген Смотрицький. Глобалізація зумовлює нівелювання культурних відмінностей, зменшення культурного різноманіття, стандартизацію духовного життя через технологічну стандартизацію виробництва та неминучу стандартизацію побуту. Наслідок – сурогат духовного буття. Безумовно, стандартизація проникає і в освіту. За нагальною потребою та позитивними надбаннями не треба забувати й випускати з поля зору втрати, ціну, яку доводиться сплачувати за ці здобутки. А втрачаємо насамперед традиції, які виникли не на порожньому місці і які засвідчують самобутність тієї чи іншої культури, нації. Якщо збіднення природного (насамперед біологічного) різноманіття фахівці сприймають і позиціонують як катастрофу для планети, зокрема людини, то зменшення культурного різноманіття подають як прогрес і приєднання до магістрального шляху, яким ідуть розвинені країни. Антиглобалісти слушно протестують проти економічних наслідків глобалізації, але не менш, якщо не більш важливо усвідомити духовні, ціннісні небезпеки.

Висловлюючись технократично, культура – технологія життя людської популяції, механізм підтримки популяційного здоров'я спільноти, яка живе у відповідному природному середовищі, у конкретному ландшафті. Безумовно, унаслідок зміни технологічних можливостей людини і змін у навколишньому середовищі мають змінюватися й механізми регуляції, але інваріантною є сама потреба в цих механізмах. Культура – екологічна ніша *Homo Sapiens*. А сутність механізму культури в тому, що він керується цінностями. Сайєнтизм є вузькорациональним, технократизм – здебільшого малофакторна доцільність, ефективна з погляду економіки, технології або конкретної мети, яка не враховує далекоюсяжних наслідків своєї діяльності. Цінності культури саме й покликані дати орієнтири, які забезпечують довгострокове існування людської спільноти у відповідному природному середовищі. Тобто культура регулює відносини між людьми і між людиною та природою. Глобалізація поширює дві цінності – ринкову економіку й демократію. Але вже соромно повторювати фахівцеві чи фахівцям – це омана. Прибуток та комфорт є потужними стимулами людської активності, і без обмежень, які можливі лише завдяки вищим цінностям, про які треба говорити окремо, вони зумовлюють руйнацію і людини, і суспільства, і природи. Тож треба

шукати нові механізми культури. На жаль, ці проблеми не достатньо усвідомлює навіть академічна спільнота. Політика як “концентрована економіка” підтримує та просуває саме ринкові й демократичні цінності, які, фактично, є інструментами (зброєю) у завоюванні нових ринків. Тож глобалізація лише поглиблює дегуманізацію людського буття [3, с. 3-6].

Занепад гуманітарної культури спричинений не тільки економічним фактором. Цікаві думки висловив свого часу у виступі перед студентами Українського католицького університету польський філолог-класик Єжи Аскер, який звинуватив у цих процесах зокрема демократію. Учений принципово розрізняє становище гуманітарія-вчителя, гуманітарія-дослідника сьогодні і в недавньому й давнішому минулому. Єжи Аскер схильний вважати, що основною нашою проблемою, вагомішою, ніж погана економічна ситуація й політична нестабільність, є демократія. Ніколи раніше науки, які нині називають гуманітарними і які традиційно були частиною поняття *artes ingenuae*, *artes humanae*, не мусили боротися за суспільне визнання в умовах тотальної демократії. До інтелектуальної активності, зосередженої на дослідженні та розшифруванні внутрішнього світу людини й на міжлюдських стосунках, на записах успадкованої з покоління в покоління історичної пам'яті, на роздумах, що мали б допомогти людині долати екзистенційні виклики та страхи, вдавалися, у різному обсязі, від світанку людської культури. Така активність задовольняє основні потреби людської природи, проте право на цю діяльність завжди здобували входженням до відповідної касти, через селекцію та надання особливих привілеїв.

Незалежно від того, чи суспільство оточувало своїх мислителів та священнослужителів великою пошаною, створюючи для них особливо сприятливі умови (як-от Греки), чи (як Римляни) трактуючи такі заняття як своєрідне хобі, що його сприймали передусім у площині *otium*, а не *negotium*, гуманітарій був осердям уваги і зразком для наслідування для тих, хто палко бажав зробити кар'єру. Від часів Академії Платона та Лікею Аристотеля дорога веде до інституції УНІВЕРСИТЕТ – спільноти вчених і тих, що вчать. Ця спільнота, наділена суспільством особливими привілеями й організована ієрархічно, донині є головною інституцією, де формуються гуманітарна еліта і вчителі, зобов'язані переказувати з покоління в покоління традиції колективу, у якому вони провадять діяльність.

Щодо традиційної ролі гуманітарної освіти сьогодні висловлюють сумніви. Демократія позбавила так звану еліту, яка створила університети та відтворювалася в них, найсильнішого козиря. Гуманітарна освіта вже не є ані гарантом, ані умовою просування суспільною драбиною. Знання відповідного переліку книг та орієнтування в історії спільноти, до якої належиш, особливо не цінують і не вимагають від тих, хто прагне досягнути успіху в демократичному суспільстві. “Демократія зрівняла різні способи проведення вільного часу, зрівняла різні суспільні групи, що гуртуються навколо зовсім інших знаків, аніж носії історичної пам'яті та знання об'єктів високого мистецтва, створених європейською цивілізацією. В таких умовах роль гуманітарного виховання й ситуацію вчителя т. зв. гуманітарних дисциплін більше не можна порівняти зі ситуацією, що існувала в минулому. Шкільний примус, на який спиралася структура всієї державної програми освіти наступних поколінь, завис у просторі. *Artes humanae* перестали бути частиною системи, яка охороняла привілеї еліти в минулому” [1, с. 36].

З Єжи Аскером можна сперечатися й не сперечатися. У чомусь він має рацію, у чомусь ні. Справді, демократія призвела до того, що в нас час не з'являються яскраві особистості, здатні повести людей за собою. Навіть керівники держав інколи виглядають досить дивно, коли говорять про культуру, гуманітарні цінності. Слова українського філософа Григорія Сковороди про “нерівну рівність” нікого не цікавлять і не переконують. А гасло французької буржуазної революції про рівність, братерство стало утопічним, але таким, що тішить людей і дає їм надію на краще життя. Вони не заперечують, що демократія – найгірша форма співжиття людей, але кращої ніхто не придумав. Згадаймо, як обстоюють демократію США й провідні європейські країни. Хоча в деяких державах Європи, де провізорично існує монархія, культивують елітарність, яка має чимало спільного з минулим.

Згідно з вимогами Болонського процесу в освіті, кількість нормативних гуманітарних дисциплін, особливо в технічних ВНЗ, зменшують до мінімуму. До складу курсу філософії, наприклад, входить логіка, психологія, релігієзнавство, і кількість годин на філософію постійно зменшують. Тільки уявіть, які знання з гуманітарних дисциплін матимуть майбутні випускники вищих навчальних закладів, які здебільшого виявляють нехіль до гуманітарних предметів, а толерують їх остільки, оскільки вони потрібні їм, щоб отримати диплом про вищу освіту. Зрештою, і викладачів-гуманітаріїв можна зрозуміти. Вони виявилися неготовими до такого перебігу подій у своїй педагогічній праці. На подання великого й цікавого матеріалу, яким володіють, бракує часу. Нинішні реалії вимагають перебудови гуманітарної освіти, нової філософії гуманітарного знання.

Сьогодні можна впевнено констатувати, що на початку XXI століття формується нова освітня парадигма, новий раціоналізм, новий образ науки, далекий від просвітницької концепції епохи модерну. Не заперечуючи необхідності інновацій у точній і гуманітарній науці, зазначимо й те, що в духовній культурі все-таки повинен діяти діалектичний закон заперечення заперечення. Безумовно, мав рацію Г. Гегель, який вважав, що цей закон полягає в запереченні старого, уже віджилого, але зі збереженням усього позитивного, що стане в пригоді майбутньому. Цей новий гуманізм, який має виборювати гуманітарна освіта, повинен служити потребам людини і суспільства. Таке завдання бере на себе мудрість гуманітарної освіти, яка має бути глибоко продуманою, добре спланованою і організованою.

Відомий французький філософ та етнограф К. Леві-Строс висловив таку тезу: “XXI століття буде століттям гуманітарних наук або його не буде”. Не хочеться вірити в жодну з частин цієї максими, що звучить наче закляття гомерівської героїні Касандри, яка говорила правду, але її ніхто не хотів сприймати як щось реальне. Навряд чи хтось повірить у те, що теперішнє століття буде століттям гуманітарних наук. Мабуть, завелика розкіш – вкладати кошти в розвиток гуманітарних наук. Науково-технічна революція, спрямована на розвиток точних наук (хоча й у точності негуманітарних наук можна тепер сумніватися), вимагає значних капіталовкладень. І найімовірніше, кошти підуть на їх розвиток. На гуманітарні науки завжди бракує часу. Вони, найвірогідніше, розвиватимуться як хобі диваків, які витратять на це мізерні кошти. Отже, назвати нинішнє століття століттям гуманітарних наук навряд чи хтось наважиться. Не хочеться також повірити, що цього століття загалом не буде. Водночас слова К. Леві-Строса

можна тлумачити як своєрідне попередження не тільки Європі, а й цілому світові: якщо на європейському континенті запанує бездуховність, егоїзм, відсутність любові до ближнього, гонитва за матеріальними статками за всяку ціну, то на людей чекають непередбачувані небезпеки. Заява філософа звучить як пересторога людству. Не тільки він висловлював такі застереження. Про відсутність гуманізації будь-якого знання і відсутність гуманітарної культури, виникнення мотиваційного вакууму, який веде до втрати сенсу життя й абсурду існування говорило багато європейських інтелектуалів. Зокрема в таких творах. “Міф про Сізіфа” Альбера Камю – визнання екзистенційної трагедії європейської людини у ХХ столітті. “Феномен людини” Тейяра де Шардена, “Положення людини в космосі” Макса Шелера – пошуки нової онтології Людини. “Людина у пошуках сенсу” Віктора Франкла, “Мати чи бути?” та “Людина для самої себе” Еріха Фрома – аналіз екзистенціалів людського буття і пошук глибинних психологічних підвалин, без яких неможливе комфортне духовне існування людини. “Два джерела моралі та релігії” Анрі Бергсона, “Занепад Європи” Освальда Шпенглера, “Осягнення історії” Арнольда Тойнбі, “Культура та етика” Альберта Швейцера – пошуки нового типу культури, адекватного реаліям нашого часу. “Втеча від свободи” Еріка Фрома та “Одномірна людина” Герберта Маркузе – інтелектуальний бунт проти суспільства тотального контролю, проти “раціонального рабства”, на яке перетворилася така бажана Свобода. Доповіді Римському клубу – пошуки, як запобігти екологічній катастрофі та соціальному колапсу. Повернути сенс і стабільність буття Людині й Людству здатна лише гуманітарна культура. Тільки вона виробляє, відтворює і зберігає ЦІННОСТІ КУЛЬТУРИ. Потрібно усвідомити специфіку цих цінностей: вони не мають прямої економічної вартості, не мають утилітарної, ужиткової цінності, але без них нереальними є економічні цінності і, що головне, – Суспільство. У цьому контексті можна говорити про неутилітарний прагматизм, цінність гуманітарної культури та мету гуманітарної освіти. У таких умовах виникає потреба чіткого розуміння специфіки гуманітарної освіти: її цілей, змісту, засобів та форм.

Історія європейської культури засвідчує, що гуманітарна освіта сприяла поширенню і розвитку точних наук, визначала високий рівень духовності країн, які шанували гуманітарні науки: мову, літературу, історію, філософію тощо. У Стародавній Греції гуманітарну освіту започаткували софісти. Навіть назва цього напрямку в історії філософії пов’язана з Софією-Мудрістю. Саме на час софістів припадає найвищий розвиток старогрецького полісу, античної науки. Середньовічна система освіти, яка передбачала сім “вільних” мистецтв, почала розвиватися в Римі. Таку освіту могли здобувати “вільні” громадяни Вічного міста, а не раби (вони були далекими від “красного” мистецтва – граматики, риторики й діалектики). Після цих трьох “мистецтв” вивчали арифметику, геометрію, астрономію і музику, що їх вважали точними, фактично, – другорядними. Першість віддавали гуманітарним “мистецтвам”. Освічена людина мала добре знати мову, а відповідно, граматику. Добре володіння мовою вважали ознакою освіченості і вченості. Риторика передбачала не тільки вміння користуватися словом, а й знання художньої літератури, вітчизняної та зарубіжної історії. Блискуча промова чи орація, щоб вплинути на тих, до кого була звернена, обов’язково потребувала гуманітарних знань. Риторика як наука сприяла становленню еліти

суспільства. Людина, яка володіла словом, посідала в Римі досить високі посади. Скажімо, твори Цезаря, Цицерона, Сенеки увійшли до золотого фонду римської та європейської літератури. Діалектика становила основу філософських наук, ніби підсумовувала розвиток двох попередніх “мистецтв”. Тодішня діалектика була знанням про закони і форми людського мислення, тобто логікою, а логіка і нині – основа всіх наук. Без логіки не має майбутнього жодна, зокрема й точна, наука. Цю думку підтверджує і логіка стоїків, і раціоналізм Нового часу, і логічний позитивізм.

Доба Відродження також надавала чималого значення розвитку гуманітарних наук. Адже на зміну середньовічним *studia divina* прийшли *studia humana*, тобто студії мови, історії, літератури. Антропологізм доби Відродження не був би можливим без пошани до гуманітарного знання, а воно, зі свого боку, сприяло розвитку й точних наук – не тільки у свій час, а й у наступну історико-культурну епоху. А хіба реально уявити добу Бароко без фавору гуманітарних знань: мови, літератури, історії, філософії? Аналогічно – щодо Просвітництва, Романтизму та їх представників. Усі вони були високоосвіченими, високодуховними гуманітаріями. Про діячів Просвітництва як видатних літераторів і філософів сказано багато, про їх вплив на піднесення духовності, тобто відкритості до добра, істини і краси. Ця епоха дала чимало знаних особистостей тодішньої Європи – Росії, України, Польщі, Німеччини, Франції, Англії та інших країн. Просвітництво знало успіху завдяки гуманітарним знанням. Цей факт незаперечний.

Лише внаслідок історичних чинників і законів суспільно-економічного розвитку на зміну Просвітництву прийшов Романтизм. Він постав як реакція на обмеженість класицизму, протиставляючи “бездушній розсудливості” раціоналістичного Просвітництва культ почуттів і творчого екстазу, любов, містичний культ природи, художню творчість, релігійність переживань, ідеалізацію минулого. Романтики виступали за свободу творчості, право кожного вірити в те, у що він вірить, і бути щасливим на свій лад. Їхньою стихією були поезія, афоризми, буяння думки, сміх та іронія. Природа для романтиків – об’єкт поклоніння, а мистецтво, поезія – засоби проникнення в таємниці природи без порушення її первозданної гармонії. Об’єднувальним началом для романтиків є культура як продукт діяльності людей і водночас стимул цієї діяльності. Вона виявляється в народній творчості, а народ є носієм культури. З розвитком культури пов’язують мову. Мовою людства вважають поезію. Відповідно, закликають досліджувати рідну мову, народну творчість, що розкриває “душу народу”, вивчати фольклор, етнос, міфологію. Саме Романтизм, який, фактично, опритомнив національну свідомість народів Європи, дав широкий простір для розвитку гуманітарних знань. Його філософією воістину стали культуроцентризм і духовність.

Український літературознавець і філософ Дмитро Чижевський свого часу висловив думку про те, що будь-який культурний розвиток фактично в усіх країнах відбувається хвилеподібно. Хвилі, як відомо, то піднімаються, то опускаються, то підвищуються, то понижуються. Такими хвилями в історії світової культури були Античність і Середньовіччя, Ренесанс і Бароко, Просвітництво і Романтизм, Модернізм і Постмодернізм. У різні історико-культурні епохи відчутна зміна акцентів на філософські напрями, в один час надають перевагу натурфілософії, в інший – філософській антропології, в один період у фаворі

перебуває раціоналізм, в інший більше уваги надають ірраціоналізму. А якщо екстраполювати цю хвилеподібність філософії гуманітарного знання в різні періоди, то помітимо, що це знання якоюсь мірою “то потопає, то виринає”, але завжди є основою розвитку культури й духовності. Якщо в теперішності воно втратило свої передові позиції в духовній культурі, то, згідно з цією закономірністю (сподіватимемося), знову їх набуде. І в такому разі, може, К. Леві-Строс має рацію, що наступні століття будуть століттями гуманітарними.

Вище вже йшлося, що гуманітарне знання не посідає належного місця в структурі сучасної філософської свідомості. Добре, що це розуміють інтелектуали сучасної Європи. Вони не проти розвитку точних наук, але резонно обстоюють права гуманітаріїв. Мабуть, не таємниця, що гуманітарне знання тепер елітарне, воно вже не належить народу. Що казати про простих людей, якщо інколи урядовці, народні депутати не дають собі ради з мовними та історичними реаліями. Безперечно, мав рацію український філософ Михайло Драгоманов, надаючи основну увагу гуманітарному знанню, яке, на його думку, є джерелом моральної обов'язковості. Він також зазначав, що кожний політичний діяч мусить здобути гуманітарну освіту. Гуманітарне знання, наголошував він, є космополітичним, передбачає пріоритетність загальнолюдського над класовим, міжнаціонального над національним.

Деякі скептики вважають, що знання, скажімо, мови, історії, філософії нині, коли існує комп'ютерна техніка, не потрібні. Комп'ютерні програми виправлять граматичні чи стилістичні помилки. Інтернет, як правило, дасть потрібну інформацію з різних галузей знань. Така думка засадничо хибна принаймні з двох причин. По-перше, будь-яка людина не завжди матиме напихваті комп'ютер. А про те, як вона говорить і пише, свідчитиме її зовнішня і внутрішня культура, освіченість і ерудованість. Цього комп'ютер не дасть, він є жива істота, а автомат, який виконує різні команди. По-друге, інформацію в пам'ять комп'ютера закладають люди, яким також властиво помилятися. Зрештою, ця інформація не завжди йде в ногу з розвитком науки, з результатами наукових досліджень. Мав рацію Сократ, який не записував своїх сентенцій, бо, очевидно, вважав, що написане слово, речення, думка вже не живі, вони, як і час, стають історією, зафіксованими подіями чи роздумами, які були в минулому і не завжди істинні в теперішньому часі.

Філософія гуманітарного знання, яка є запорукою європейської духовності, ґрунтується насамперед на мові, що є духовними адекватом дійсності. В українській мові є прислів'я “За одежею зустрічають, за розумом поважають”. Його можна переінакшити “За виглядом зустрічають, за мовою поважають”. Ідеться про те, що зовнішній вигляд ще нічого не свідчить про особу, про її сутність найкраще скаже її мова. Культурну, виховану, ерудовану людину виявляє її мова і, передусім, гуманітарне знання. У творі англійського драматурга Бернарда Шоу “Пігмаліон” учений-мовознавець пообіцяв своєму колезі, також філологу, що за півроку зробить з простої вуличної дівчини вишукану леді з аристократичними манерами і чудовою мовою. Як засвідчує фінал п'єси, йому це не тільки вдалося, але він, як і давньогрецький скульптор, закохався у своє творіння з відповідними у цьому сенсі наслідками. Звісно, Бернард Шоу трошки перебільшив можливості героя твору. Адже півроку для того, щоб виховати високу інтелегентність,

замало. Для цього, на нашу думку, потрібно значно більше часу. Власне, цьому чи не найбільшою мірою здатна посприяти філософія гуманітарного знання, серцевиною якого є культуроцентризм і висока духовність як відкритість до добра, істини і краси.

Література

1. Аскер Є. Гуманітарна освіта і сучасна епоха – ідентичність і місія Українського католицького університету. Львів: Видавництво українського католицького університету, 2003.
2. Бузький М. Гуманитаризация преподавания философии в вузе // Новые технологии обучения. Республиканский научно-методический сборник. К., 1991. Вып. 1.
3. Смотрицький Є., Романенко М. Інструктивний лист про специфіку викладання гуманітарних дисциплін // Нива знань. Науково-методичний альманах. Дніпропетровськ, 2001. №4.

PHILOSOPHY OF HUMANISTIC EDUCATION AS FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SPIRITUALITY

Ihor Zakhara

Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: zaxarai@ukr.net

The essays reveal the role and importance of humanistic knowledge in the development of social consciousness. Since the ancient time as well as other historic and cultural epochs, humanistic education has always been highly valued. Neglect of humanistic studies, fall of the prestige of specialists of the humanities resulted in the reduction of erudition and culture as a whole not only for common people, but politicians and statesmen as well. Philosophy of humanistic education is designed to consolidate well, truth and beauty in the society.

Key words: Philosophy of humanistic education, humanistic knowledge, specialists of the humanities, social consciousness

*Стаття надійшла до редколегії 13.05.2012
Прийнята до друку 26.06.2012*